

Artikelen

Multidisciplinaire verbinding: een noodzaak bij complexe scheidingen!

Veronica M. Smits

Universitair docent familie- en jeugdrecht Tilburg University; Expertise Centrum William Schrikker Groep; rechter plv Rechtbank Oost Brabant

ABSTRACTS

In de bijdrage wordt gepleit voor het versterken van de positie van het kind binnen de complexe scheiding van zijn¹ ouders door vanuit meerdere perspectieven diens belangen te beoordelen. Binnen de juridische context zal verbinding met de gedragsdeskundige expertise wenselijk en wellicht zelfs noodzakelijk zijn. Aandacht zal immers moeten worden gegeven aan de bijzondere situatie van het kind dat nog in ontwikkeling is en zeker binnen de scheidingsproblematiek van zijn ouders kwetsbaar zal zijn. Het is van belang om een juiste balans te vinden tussen enerzijds het recht van het kind op participatie, dat vastligt in de (inter)nationale regelingen en anderzijds de noodzaak tot bescherming van het kind. Hierbij raken de juridische en de gedragsdeskundige expertise elkaar. Samenwerking tussen de gedragsdeskundigen, zoals de psychologen, pedagogen en maatschappelijk werkenden en de juristen, zoals de advocaten en de rechters, zal er toe kunnen bijdragen om de belangen en daarmee het welzijn van het kind te verbeteren. Een dergelijke verbinding wordt ook bepleit in de diverse internationale regelingen. Het is aan te bevelen om deze verbinding gedurende het gehele proces van scheiden, inclusief de juridische procedure te zoeken en ook door te voeren in de rechtspraak door het creëren van een vorm van multidisciplinaire rechtspraak waarbij de rechter en de gedragsdeskundige samen tot de beslissing zullen komen.

Multidisciplinaire verbinding – Scheidingsrecht – Participatie kind – Gedragsdeskundige expertise

In the contribution calls for strengthening the position of the child within the complex separation of his² parents to assess his interests from multiple perspectives. Within the legal context connection to the behavior specialist expertise will be desirable and perhaps even necessary. Attention will have to be given to the special situation of the child under development that certainly within the separation problems with his parents will be vulnerable. It is important to have a right balance between on the one hand, the right of the child to participation, that is established in the (inter) national arrangements and on another hand the need for the protection of the child. It hit the legal and behavioural expert experience each other. Cooperation between the behavioral experts, such as psychologists, educators and social workers and lawyers, as lawyers and judges, will contribute to the interests and the welfare of the child. Such a con-

¹ Waar in de tekst de mannelijke vorm wordt gebruikt, wordt uiteraard ook de vrouwelijke bedoeld.
² Where in the text the male form is used, the female is of course also intended.

nection is also advocated in the various international regimes. It is recommended to search this connection throughout the process of divorce, including the legal procedure and also to the case-law by creating a form of multidisciplinary case-law in which the judge and the behavioural expert will come to the decision together.

Multidisciplinary connection – Divorce law – Participation of the child – Behavioral scientist

Cette contribution appelle à renforcer la position de l'enfant placé dans la situation complexe liée à la séparation de ses parents. Ceci est réalisé par une évaluation des intérêts de l'enfant sous plusieurs angles – notamment en combinant des perspectives juridiques avec l'expertise des sciences du comportement. En effet, étant en cours de développement et certainement étant un acteur vulnérable dans la séparation de ses parents, l'enfant se trouve dans une situation particulière. Il est important de trouver le juste équilibre entre, d'une part, le droit de l'enfant participer à la prise de décision le concernant, qui est fixé dans le droit (inter)national, et, d'autre part, la nécessité de le protéger. Sur ce point-ci, l'expertise juridique et l'expertise comportementale se rejoignent. Une coopération entre les experts des sciences du comportement, tels que des psychologues, des éducateurs et des travailleurs sociaux, et les experts juridiques, comme les avocats et les juges, contribuera à améliorer les décisions tenant compte des intérêts de l'enfant et, par conséquent, son bien-être. Une telle coopération est également encouragée dans les différentes réglementations internationales. Il est recommandé que l'atteinte de cet équilibre soit recherchée tout au long du processus de divorce, y compris pendant le processus juridique. De plus, une telle coopération pourrait être encouragée par la jurisprudence, en préconisant une prise de décision multidisciplinaire où le juge et l'expert du comportement parviendront à une décision ensemble.

Connexion multidisciplinaire – Droit du divorce – Participation des enfants – Expertise comportementale

1. INTRODUCTIE

De scheiding van ouders heeft tot gevolg dat het gezin uiteen zal vallen. Het is voor de impact van de gevolgen niet relevant of er sprake is van een formele of een informele samenlevingsvorm³. Deze gezinsfragmentatie leidt tot veel praktische, sociale, emotionele en financiële gevolgen, die, zoals uit meerdere onderzoeken blijkt, tot problemen kunnen leiden voor het betrokken kind. Deze problemen kunnen zowel op korte maar ook op langere termijn worden ervaren (Amato & Keith 1991; Zill, Morrison & Coiro 1993; Dronkers 1999; Amato 2000; Amato 2001; Mortelmans 2002; Roelants 2003-2004; Emery 2004; Dronkers & Härkönen 2008; Amato 2010). De gevolgen kunnen zelfs over meerdere generaties doorwerken (Dronkers 1997; Amato & Cheadle 2005). Tevens heeft de scheiding juridische consequenties voor alle gezinsleden aangezien de gevolgen van de scheiding in de meeste landen via de rechter worden bepaald. De rechter zal bij de beslissingen die het kind aangaan, diens belangen als belangrijke overweging meewegen. Daarmee wordt het kind, ongevraagd, betrokken in de juridische procedure.

³ Formele samenleving: huwelijk en geregistreerd partnerschap; informele samenleving: alle andere relatievormen.

In deze bijdrage zal ik vanuit de gedachte dat het belang van het kind voorop staat, ingaan op de positie van het kind binnen de scheidingsprocedure, waarbij ik zal onderzoeken op welke wijze aan deze betrokkenheid optimaal invulling zal kunnen worden gegeven. Daarbij is de overweging dat de positie van het kind niet enkel bepaald zal kunnen worden vanuit een strikt juridisch perspectief, het uitgangspunt. Immers de nog onvolgroeide persoonlijke ontwikkeling en daarmee de kwetsbaarheid van het kind vormen elementen waarmee, zeker in een juridische context van een problematische gezinssituatie, rekening zal moeten worden gehouden. Het is helder dat de beoordeling van de aanwezige risico- en beschermende factoren, die van invloed zullen zijn op wijze waarop het kind met het scheidingsproces⁴ zal kunnen omgaan, meer op het terrein ligt van de gedragsdeskundige dan van de jurist. De rechter zal daarover volledig dienen te worden voorgelicht om een juiste belangenafweging te kunnen maken.

De vraag is vervolgens gerechtvaardigd of het kind binnen de kaders van de juridische procedure meer toegesneden bescherming behoeft om binnen een veilige omgeving zijn visie te kunnen laten horen. Hierbij zal ik tevens ingaan op het internationaalrechtelijk verankerd recht op participatie van het kind. Aansluitend zal worden gekeken naar de balans tussen de bescherming van de kwetsbaarheid van het kind – met het oog op herstel dan wel behoud van zijn welzijn na de gezinsfragmentatie – en zijn juridisch recht om zijn wensen kenbaar te maken. Hierbij zal ik de noodzaak van de verbinding benadrukken tussen de juridische en de gedragsdeskundige expertises. Ook in de internationale regelingen wordt bepleit om deze samenhang te bevorderen, maar in de Nederlandse praktijk krijgt deze visie nog onvoldoende navolging en blijven beide categorieën deskundigen nog vaak op hun eilandje zitten. Eén van de conclusies van mijn promotieonderzoek, dat is gericht op de Nederlandse situatie, is dat in essentie de scheidingsproblematiek voornamelijk een gedragsdeskundige dimensie heeft, maar dat dit onvoldoende tot uiting komt in de complexe scheidingskwesties (Smits 2015; 1).

Ik zal meer samenwerking tussen beide disciplines bepleiten in procedures rondom gezinsproblematiek, als gevolg van complexe scheidingen. Deze samenwerking zal niet alleen tijdens de hulpverlening in het begin van het proces dienen te worden ingezet, maar kan ook worden bewerkstelligd doordat de gedragsdeskundigen onderzoek doen en advies geven aan de betrokken juristen. Ten slotte zal deze verbinding zelfs dienen uit te monden in een vorm van *multidisciplinaire rechtspraak*, waarbij de rechter in samenspraak met de gedragsdeskundige zich zal buigen over de belangen van het kind, over welke zij samen zullen beslissen.

2. JURIDISCHE GEVOLGEN VAN GEZINSPROBLEMATIEK

2.1. ALGEMEEN

Zoals in de introductie aangegeven, zijn de gevolgen van gezinsfragmentaties, doordat ouders hun samenleving beëindigen, legio, divers en veelal ontwrichtend voor

⁴ Onder het scheidingsproces versta ik de periode vanaf de aanloop tot de juridische scheiding tot de periode waarin stabilisatie optreedt. Dat zal ongeveer na twee à drie jaar kunnen zijn (Hendriks & Van Leuven 2006; Teyber 2009).

het welzijn van de betrokken kinderen. De gevolgen kunnen zich op een externaliserende wijze uiten, zoals delinquent of agressief gedrag, maar ook internaliserend werken, wat kan leiden tot emotionele problemen zoals depressiviteit (zie publicaties genoemd in de Introductie). Ook worden economische gevolgen door de verdeling van het gezinsinkomen over twee gezinnen vastgesteld. Als de scheiding een einde maakt aan langdurige conflicten binnen het gezin kan worden gesteld dat dit een positieve ontwikkeling is (Amato 1993; Dowling & Barnes 2000).

De consequenties zijn zichtbaar en voelbaar op meerdere terreinen. Naast de financiële, de emotionele en de sociale veranderingen zullen ook op juridisch vlak de gevolgen merkbaar zijn; er zal immers beslist moeten worden over verschillende aspecten van de verzorging en de opvoeding van het kind. In Nederland zullen ouders in scheidingszaken in principe zelf kunnen beslissen over de gevolgen voor het kind, zoals de hoofdverblijfplaats van het kind, de verdeling van de zorg- en opvoedingstaken, waaronder de contactregeling met de andere ouder, de informatie-uitwisseling tussen de ouders en de hoogte van de alimentatie voor het kind. Zij zijn als wettelijk vertegenwoordiger in principe verantwoordelijk voor de behartiging van de belangen van hun kind. Ouders leggen deze afspraken vast in een zogenaamd ouderschapsplan dat zij verplicht dienen op te stellen en aan het verzoek tot scheiding dienen te hechten⁵. Ook niet gehuwde of formeel geregistreerde juridische ouders, die beide gezag hebben over het kind, zijn verplicht bij het beëindigen van hun samenleving om de gevolgen voor het kind vast te leggen in een ouderschapsplan⁶. In een scheidingsprocedure leggen de ouders het ouderschapsplan voor aan de rechter, die zijn goedkeuring dient te geven aan de inhoud van de afspraken. Deze toetsing is echter marginaal. Dat betekent dat enkel gekeken wordt of de afspraken geen expliciete strijd opleveren met de wet, de jurisprudentie en het belang van het kind⁷. De gerechtssecretaris die de rechter ondersteunt bekijkt of alle eisen die de wet stelt aan het ouderschapsplan in het plan ook zijn opgenomen⁸. Verder bekijkt hij ook of er afspraken zijn gemaakt die volgens de jurisprudentie strijdig met de belangen van het kind zijn. Als voorbeeld: een afspraak waarin één van de ouders slechts zeer sporadisch contact met het kind wil, zal strijd met het belang van het kind opleveren en daarom niet worden geaccepteerd, ondanks overeenstemming van ouders hierover. Daarover zal de rechter vervolgens in een zitting met de ouders over kunnen overleggen waarbij het belang van het kind zijn richtsnoer zal zijn.

In een complexe scheiding kan het zijn dat de ouders niet tot overeenstemming kunnen komen over de afspraken ten aanzien van hun kind, met als gevolg dat de rechter daar een oordeel over zal geven. De essentie van het oordeel van de rechter zal worden gevormd door de belangen van het kind. Daarmee wordt het kind ongevraagd *belanghebbende* in de juridische procedure, want de rechter zal over zijn belangen dienen te beslissen. Indachtig artikel 3 IVRK, dat bepaalt dat het belang van het kind bij iedere beslissing de eerste overweging zal zijn, wordt van de rechter verwacht dat hij de belangen van het kind als uitgangspunt neemt in zijn beoordeling. Dat ook andere belangen daarbij mogen worden meegewogen, waarmee het absolute karak-

⁵ Art. 815 Wetboek van Rechtsvordering (verder: Rv).

⁶ Art. 1:247a Burgerlijk Wetboek (verder: BW) jo art. 815 Rv.

⁷ *Kamerstukken II 2004/05, 30154, nr. 3, p. 9-10.*

⁸ Art. 815, leden 3 en 4 Rv.

ter van artikel 3 IVRK lijkt te zijn genuanceerd, heeft de Hoge Raad bepaald in zijn uitspraak van 25 april 2008⁹. De Hoge Raad gaat in deze uitspraak mee met de conclusie van de procureur-generaal¹⁰, waarin ook werd verwezen naar de uitspraken van het EHRM, waarin reeds eerder werd geoordeeld over de reikwijdte van artikel 3 IVRK¹¹. In r.o. 2.5. van de conclusie overweegt de procureur-generaal: “...wanneer de belangen van de ouders of van een van hen botsen met die van het kind of van de andere ouder, een afweging behoort plaats te vinden. In deze afweging speelt het belang van het kind een zeer gewichtige rol.”

Ik wijs in dit kader op het verschil tussen de Engelse, oorspronkelijke, tekst van artikel 3 IVRK en de Nederlandse vertaling. In de Engelse tekst is bewust ervoor gekozen om “...a primary consideration...” op te nemen in plaats van “the primary consideration” (Detrick: 1999; 91 e.v.). Nederland heeft de tekst vertaald met “...de eerste overweging...” waarmee een verdergaande strekking lijkt te worden bereikt. Ondanks de nuancering van de norm ‘belang van het kind’, blijft overeind dat de rechter zich er in grote mate door zal laten leiden.

2.2. HET KIND ALS BELANGHEBBENDE

Nadat is geconstateerd dat het kind feitelijk belanghebbende is in een scheidingsprocedure, doemt de vraag op naar de juridische waarde van deze positie. In de Nederlandse regelgeving heeft het kind als belanghebbende een status, die ik als diffuus zou willen kwalificeren. Ik licht dit toe.

Het kind is zoals ik reeds aangaf, ongevraagd in een juridisch proces beland dat betrekking heeft op de gevolgen van de scheiding van zijn ouders. Hij is daarmee inhoudelijk weliswaar belanghebbende geworden, maar formeel blijkt hij geen status te hebben.

Op grond van artikel 798 Rv is een belanghebbende in een familierechtelijke procedure “...degene op wiens rechten of verplichtingen de zaak rechtstreeks betrekking heeft.” Aan de kwalificatie ‘belanghebbende’ worden belangrijke gevolgen gehecht. Zo zal de belanghebbende worden uitgenodigd om de zitting bij te wonen, hij zal alle stukken ontvangen en zowel in eerste aanleg als in hoger beroep een verweerschrift mogen indienen. Ook mag hij een rechtsmiddel instellen tegen de beslissing. De wetgever heeft ervoor gekozen om in een niet-limitatief schema aan te geven wie in ieder geval als belanghebbende kan worden betrokken in een procedure om de bescherming door de internationale verdragen, zoals het EVRM (art. 8), het IVBPR (art. 17) en het IVRK (art. 9, lid 2 en art. 16), niet te doorkruisen. Deze kunnen immers aanleiding zijn om de kring van belanghebbenden uit te breiden. Het is aan de rechter om uiteindelijk te bepalen wie als belanghebbende kan worden aange merkt. In de Procesreglementen¹² bij de rechtbanken en gerechtshoven staat per procedure aangegeven wie ten minste belanghebbende is.

⁹ HR 25 april 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC5901, *EB* 2008, 65, *RFR* 2008, 77.

¹⁰ Parket bij de Hoge Raad 25 april 2008, ECLI:NL:PHR:2008:BC5901.

¹¹ EHRM 13 juli 2000, app. 25735/94 (*Elsholz v. Duitsland*), rov. 50; EHRM 5 november 2002 (*Yousef v. Nederland*), NJ 2005, 34 m.nt. JdB, rov. 73.

¹² Te raadplegen op: <https://www.rechtspraak.nl/Voor-advocaten-en-juristen/Reglementen-procedures-en-formulieren/Civiel/Familie-en-jeugdrecht#f46eb269-5c04-48ea-ac6b-9d6f713f92b60>.

Het kind echter, dat in de scheidingszaken onderwerp is van de juridische strijd, valt in mijn visie onder de reikwijdte van artikel 798 Rv, waarin vastligt dat de zaak rechtstreeks van invloed zal zijn op de rechten en de plichten van de belanghebbende. Het kind speelt zelfs de hoofdrol bij de scheiding. Desalniettemin heeft de wetgever bepaald dat in de meeste burgerrechtelijke aangelegenheden het kind vanwege zijn minderjarigheid slechts beperkt handelingsbekwaam is. Binnen deze beperkte handelingsbekwaamheid wordt een materiële en een formele vorm onderscheiden. De materiële beperkte handelingsbekwaamheid ziet op het verrichten van rechtshandelingen, waarvoor al dan niet expliciete toestemming van de wettelijk vertegenwoordiger¹³ vereist is¹⁴. In deze bijdrage ga ik nader in op de formele beperkte handelingsbekwaamheid die betrekking heeft op het voeren van een procedure. Het uitgangspunt is dat het kind niet zelfstandig kan opkomen in een gerechtelijke procedure. Zijn recht is afgeleid van zijn wettelijk vertegenwoordiger, die hem daarom in een procedure zal moeten vertegenwoordigen^{15,16}. In het geval er tussen het kind en zijn wettelijk vertegenwoordiger sprake is van een belangenconflict, waardoor het kind beperkt wordt in zijn mogelijkheid om een procedure te voeren, kan de rechter een bijzondere curator benoemen¹⁷. De bijzondere curator zal, met het oog op de behartiging van de belangen van het kind, hem binnen en buiten rechte bijstaan. Hij treedt dan in de plaats van de wettelijk vertegenwoordiger. De bijzondere curator kan op verzoek van een belanghebbende worden benoemd, maar sinds 2009 is bij de invoering van het ouderschapsplan er tevens voor gekozen om, ter bescherming van de belangen van het kind binnen de complexe scheidingen, de rechter de mogelijkheid te geven om ook ambtshalve een bijzondere curator te kunnen benoemen¹⁸. De rechter zal daar toe over kunnen gaan als hem blijkt dat het kind klem zit tussen de ruziënde ouders. Dat betekent wel dat de zaak al aanhangig zal moeten zijn.

De gedachte achter het juridische onderscheid dat de wetgever maakt tussen de formele rechtspositie van de meerderjarige en de minderjarige belanghebbende is erin gelegen dat het kind, vanwege zijn onvolgroeidheid en daarmee samenhangende kwetsbaarheid, nog onvoldoende in staat wordt geacht om zelfstandig afwegingen te kunnen maken. Deze gedachte, die inhoudelijk weliswaar verdedigbaar is, heeft er echter niet toe geleid dat de wetgever tot een eenduidige regeling is gekomen waarin dit criterium leidend is. In mei 2015 heeft de Hoge Raad de visie dat het kind als belanghebbende formeel geen juridische status heeft, wederom bevestigd¹⁹. Maar, zo ook de Hoge Raad, er zijn wel uitzonderingen op deze regel. Zo is het kind als belanghebbende ontvankelijk in een verzoek om een bijzondere curator op grond van jurisprudentie²⁰. Daarnaast kent de Nederlandse wetgeving twee wegen voor het kind om zelfstandig, dus zonder vertegenwoordiging, een procedure aanhangig te maken bij de rechter om het gezag van zijn ouders na scheiding te laten wijzigen én om een omgangsregeling met een ouder te laten aanpassen²¹. Deze regeling geldt

¹³ Dat zijn de gezagdragende ouder(s) of zijn voogd.

¹⁴ Art. 1:234 BW.

¹⁵ Art. 1:245 lid 4 BW *jo* art. 1:337 lid 1 BW.

¹⁶ *Kamerstukken II* 1991/92, 22487, nr. 3, p. 7.

¹⁷ Art. 1:250 BW.

¹⁸ *Kamerstukken II* 2005/06, 29676, nr. 17, p. 3 en nader toegelicht op p. 7.

¹⁹ HR 29 mei 2015, ECLI:NL:HR:2015:1409. Hierover: Smits 2015;2.

²⁰ HR 4 februari 2005, *LJN*, AR4850, *NJ* 2005/422.

²¹ Respectievelijk art. 1:251a, lid 4 en 1:377g BW.

voor het kind vanaf de leeftijd van twaalf jaar, maar ook het jongere kind dat tot redelijke waardering van zijn belangen in staat wordt geacht, heeft deze mogelijkheid. Deze regelingen worden ‘informele rechtsingangen’ genoemd omdat het kind niet gebonden is aan bepaalde procedureregels. Zo maakt het niet uit op welke wijze het kind aan de rechter het verzoek voorlegt. Dat kan mondeling (per telefoon of persoonlijk contact) of schriftelijk (brief, email, social media). Verder blijkt uit de jurisprudentie dat een kind ook ontvankelijk kan zijn in zijn verzoek tot wijziging van de hoofdverblijfplaats²². Ook kan het kind in een spoedeisende kwestie ontvankelijk zijn indien het een ernstige inbreuk op zijn grondrechten betreft. Ik verwijs hiervoor naar enkele uitspraken waarin de vrijheidsbeneming van de minderjarige aan de orde was²³. Verder kan het minderjarige kind als wederpartij ontvankelijk zijn, zo bepaalde de president van de rechtbank Den Haag in een zaak over de ontruiming van een kraakpand²⁴. De president overwoog onder meer: “De minderjarige die geacht wordt met het oordeel des onderscheids te handelen, kan in casu zelfstandig in kort geding worden gedagvaard”. Hierbij werd dus ook de ontwikkeling van het kind meegewogen door de rechter bij de beoordeling of aan het kind een zelfstandige positie toekwam.

Er zijn dus wel enkele uitzonderingen op de hoofdregel ontwikkeld, maar deze zijn niet op een gestructureerde wijze en vanuit een principiële, eenduidige gedachte over de groeiende rijpheid van het kind ingezet. Overeenkomstig de essentie van artikel 5 IVRK zou ik ervoor willen pleiten om volgens een glijdend oplopende schaal het kind op basis van zijn ontwikkeling steeds verdergaande juridische bevoegdheden als belanghebbende toe te kennen, zonder dat ik deze zou willen vastleggen in een soort van vast tredensysteem. Daarmee blijft het arbitraire karakter, dat ook aan een leeftijdsgrens vastzit, immers in stand. Het kind zal als individu worden benaderd. Om te kunnen bepalen óf het betreffende kind tot een procedure kan worden toegelaten en om dit te kunnen afwegen tegenover de noodzaak van bescherming van dit kind, zal in bepaalde gevallen een gedragsdeskundige beoordeling noodzakelijk kunnen zijn. Ik zie dit als een stelsel van ‘communicerende criteria’. Ik leg dit uit. De mate waarin bescherming van het kind nodig is, zal aan de hand van criteria vanuit de ontwikkelingspsychologie kunnen worden afgezet tegenover en in verbinding worden gebracht met de mogelijkheid om in een juridische procedure te worden betrokken. De rechter zal daarom voor de beoordeling van de vraag of het kind toegelaten kan worden tot een procedure in bepaalde gevallen open dienen te staan voor een multidisciplinaire samenwerking. Ik kom hier nader op terug.

In de discussie tussen de verdragsstaten over de waarde en de invulling van de ‘evolving capacities’ balanceerde men op de grens tussen een recht op participatie en autonomie én de noodzaak en het recht op bescherming (Landsdown: 2005). Daarbij is de ontwikkeling van het kind, in plaats van een kalenderleeftijd, het essentiële criterium geworden. Hoewel een leeftijdsgrens praktisch werkbaar en duidelijk is,

²² Rb. Alkmaar 16 februari 2011, ECLI:NL:RBALK:2011:BQ1141; Rb. Maastricht 15 juli 2011, ECLI:NL:RBMAA:2011:BR2068.

²³ Pres. Rb. Alkmaar 9 februari 1981, KG 1981, 4; Pres. Rb. Almelo 15 maart 1989, KG 1989, 159; Hof Arnhem 19 januari 1993, NJ 1994, 711 (zaak *Martijntje*).

²⁴ Pres. Rb. 's-Gravenhage 12 maart 1980, NJ 1982, 654.

meen ik dat deze arbitraire benadering geen recht kan doen aan de capaciteiten van het kind.

Een kort uitstapje naar de andere rechtsgebieden leert dat de benadering van het kind in het Nederlandse civiele recht afwijkt van de procesrechtelijke positie van het kind in andere juridische domeinen. In het bestuurs- en strafrecht geldt een ander criterium voor de beoordeling of het kind procesrechtelijk bekwaam is om in rechte op te treden. In bestuursrechtelijke aangelegenheden geldt het begrip onbekwaamheid als criterium. Ieder natuurlijk persoon is, los van leeftijd, bevoegd om in rechte op te treden als hij in staat wordt geacht tot redelijke waardering van zijn belangen. Anders zal de wettelijk vertegenwoordiger naar civiel recht namens de betrokkene kunnen optreden. Voor een kind zijn dat zijn ouders, voogd of bijzondere curator²⁵. In het strafrecht is de leeftijd van het kind het criterium. Vanaf 12 jaar is het kind strafrechtelijk verantwoordelijk en procedureel gelijkwaardig aan een meerderjarige delinquent²⁶. Tot de leeftijd van 16 jaar heeft zijn advocaat wel gelijke bevoegdheden, maar naast het kind en niet in plaats van hem. Ik constateer hier een inconsequente benadering van het kind binnen verschillende juridische kaders. Op dit thema zal ik in een ander verband terugkomen.

2.3. DE STEM VAN HET KIND

Naast het eventueel optreden in een scheidingskwestie als belanghebbende, kan het kind ook worden betrokken via de mogelijkheid om een visie kenbaar te maken aan de rechter over de gevolgen voor hem van de in de procedure voorliggende kwestie. In diverse internationaalrechtelijke regelingen ligt een dergelijk recht op participatie voor het kind vast. De kernbepaling is artikel 12 IVRK, waarin wordt bepaald dat ieder kind in alle aangelegenheden waarbij zijn belangen zijn betrokken, de mogelijkheid zal hebben om zijn visie vrijelijk kenbaar te maken aan de beslisinstantie. Vervolgens zal aan zijn visie een ‘passend belang’ worden gehecht waarbij de criteria leeftijd en rijpheid zullen worden getoetst. Hiermee krijgen dus alle kinderen een zelfstandig recht om hun wensen en gedachten te delen met de rechter of een andere beslisinstantie. In de toelichting op artikel 12²⁷ als ook in de “Guidelines on Child-friendly Justice”²⁸ wordt nader aangegeven hoe het participatierecht kan worden uitgeoefend. Duidelijk zal zijn dat het kind daarbij afhankelijk is van de volwassenen die hem daartoe in de gelegenheid zullen dienen te stellen, maar die het ook mogelijk moeten maken dat hij binnen een veilige en kindvriendelijke omgeving²⁹ kan participeren. Het recht van het kind legt daarmee de verantwoordelijkheid bij de betrokken volwassenen, zoals zijn ouders, de betrokken instellingen zoals in Nederland de Raad voor de Kinderbescherming, de eventuele vertegenwoordiger maar zeker ook de rechter. Daarnaast verplicht ook artikel 9, lid 2 IVRK om in familierechtelijke procedures, die betrekking hebben op de scheiding van het kind van zijn

²⁵ Art. 8:21 Algemene wet bestuursrecht (verder: AWB).

²⁶ Art. 486 jo 487 jo 503 Wetboek van Strafvordering (verder: Sv).

²⁷ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 12*, The right of the child to be heard, 20 juli 2009, CRC/C/GC/12.

²⁸ Guidelines on Childfriendly Justice, coe Document cm 2010/147/Add.2.

²⁹ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 12*, The right of the child to be heard, CRC/C/GC/12, par. 23.

ouders, alle betrokkenen in de gelegenheid te stellen om hun visie kenbaar te maken aan de rechter. Kinderen worden daarvan niet uitgesloten (Hodgkin & Newell: 2007; 129). Ook Europese regelingen zoals het Europees Sociaal Handvest (verder: ESH) en het Handvest van de Grondrechten in de Europese Unie (verder: HGEU) bevatten kindspecifieke bepalingen, waaruit een participatierecht voortvloeit. Met name artikel 16 ESH en artikel 24 HGEU zijn belangrijk in dit opzicht.

In Nederland vormt artikel 809 Rv al meer dan 30 jaar het fundament van het recht van het kind om zijn visie kenbaar te kunnen maken aan de rechter. Daarin ligt vast dat het kind vanaf de leeftijd van twaalf jaar de gelegenheid zal krijgen om zijn visie mondeling of schriftelijk aan de rechter te geven. Hij wordt hiertoe uitgenodigd middels een brief met meestal een bijgevoegd formulier waarop enkele vragen staan vermeld die hij kan invullen. Ook kan het kind ervoor kiezen om een persoonlijk gesprek met de rechter te voeren. Voor het kind dat jonger is dan twaalf jaar geldt dat de rechter kan bepalen dat hij wordt gehoord, maar daarbij geldt het probleem dat het initiatief bij het jonge kind zal dienen te liggen. De vraag is gerechtvaardigd in hoeverre het kind in staat zal zijn om aan te geven dat hij een visie kenbaar wil maken, aangezien hij niet wordt geïnformeerd over deze mogelijkheid. In de wet ontbreekt verder een criterium waaraan de rechter zijn beslissing om een dergelijk verzoek te honoreren dan wel af te wijzen, zal toetsen. Ook is de rechter niet verplicht om zijn beslissing te motiveren, waarmee niet transparant is aan welke normen een dergelijk verzoek zal dienen te voldoen. Waarschijnlijk zal de mate van ontwikkeling en rijpheid hierbij een rol kunnen spelen, maar de vraag is hoe de rechter dit zal beoordelen.

Op dit punt kan worden geconstateerd dat het juridische perspectief van waaruit de rechter oordeelt in aanvaring kan komen met de normen die vanuit het ontwikkelingsperspectief van het kind kunnen gelden. Ik raak hier aan de balans tussen het recht voor het kind om een grondrecht te mogen uitoefenen, dat vastligt in artikel 12 IVRK en waarmee in mijn visie de Nederlandse regelgeving strijdig is, én het recht voor het kind om beschermd te worden in zijn ontwikkeling tegen een inbreuk op zijn kwetsbaarheid. In de zoektocht naar een aanvaardbaar evenwicht tussen bescherming van het recht en bescherming van de ontwikkeling zullen de gedragsdeskundigen en de juristen dienen samen te werken om het kind een stem te geven. Daarbij zal de betrokkenheid van een vertegenwoordiger die naast en samen met het kind in de procedure een plaats krijgt, meer aandacht moeten krijgen in de regelgeving.

Graag maak ik in dit verband melding van een opvallend initiatief dat door de rechtbank Amsterdam is genomen. Vanaf 1 juli 2016 worden kinderen vanaf de leeftijd van acht jaar uitgenodigd in scheidingszaken om te worden gehoord. Zij worden met een kindvriendelijke brief die in samenwerking met gedragsdeskundige is ontwikkeld, uitgenodigd om hun wensen met de rechter te delen. De rechters zijn ook speciaal getraind om met deze jonge kinderen op een verantwoorde wijze een gesprek te kunnen voeren. Hiermee wordt meer tegemoet gekomen aan de internationale regelingen.

2.4. DE VERTEGENWOORDIGER VAN HET KIND

Artikel 12 IVRK bepaalt in lid 2 dat het kind rechtstreeks dan wel middels een vertegenwoordiger zal worden betrokken bij de beslissing in aangelegenheden waarin zijn belangen aan de orde zijn. Noch uit de toelichting noch uit andere regelingen wordt duidelijk wat de deskundigheid van deze vertegenwoordiger zal kunnen zijn en wat zijn taak precies zal zijn. Er worden meerdere termen gehanteerd zoals ‘legal representative’, ‘representative’³⁰, ‘independant representative’³¹ en ‘guardian ad litem’³². Interessant is om te constateren dat een ‘representative’ zowel de ouder kan zijn als een advocaat of een maatschappelijk werkende³³. Zijn taak zal zijn het vertegenwoordigen en beschermen van het kind en hij zal dienen te beschikken over kennis en begrip van de verschillende aspecten van de concrete zaak³⁴. Er wordt gesproken over de visie van het kind (‘views’³⁵), maar ook over het belang van het kind (‘best interests’³⁶). Onduidelijk blijft of het gaat over de visie of over het belang van het kind. Mij lijkt het dat het een combinatie van beide zal betreffen, en dat de vertegenwoordiger daar helder over zal dienen te communiceren met het kind.

Deze algemene bewoordingen om invulling te geven aan de persoon en het functioneren van de vertegenwoordiger laat ruimte voor een eigen invulling van de taak en de deskundigheid van de vertegenwoordiger in de concrete kwestie, waarbij de mate van rijpheid en het ontwikkelingsniveau van het kind belangrijke factoren zullen zijn die worden meegewogen. Concreet betekent dit dat een kind van één jaar op een andere wijze en mogelijk door een andere deskundige zal dienen te worden vertegenwoordigd dan een puber van veertien jaar. Deze op het kind toegesneden visie, die kan worden afgeleid uit de toelichting op het IVRK, bevalt mij zeer en doet recht aan de fundamentele gedachte van het IVRK dat het kind als een persoon met een eigen identiteit zal worden beschermd.

Bij de vraag óf en zo ja, hoe een vertegenwoordiger zal moeten worden aangesteld, rijst de vraag of deze persoon in alle gevallen zal moeten worden benoemd waarmee hij een officiële status krijgt of dat het wat oudere kind zelf een vertrouwenspersoon zou moeten kunnen betrekken, die als zodanig in de procedure wordt erkend.

In Nederland zou kunnen worden gewezen op de rechtsfiguur van de bijzondere curator³⁷, die ik reeds noemde. De rechter zal deze vertegenwoordiger van het kind, ambtshalve of op verzoek van een belanghebbende, kunnen benoemen in een lopende procedure of in een kwestie die (nog) niet aan de rechter is voorgelegd. De wetgever geeft echter geen criteria over de deskundigheid van de bijzondere curator. De rechter is vrij in de keuze en zal de expertise van de bijzondere curator bepalen

³⁰ Art. 12 IVRK.

³¹ Onder meer in art. 42 Guidelines on Childfriendly Justice.

³² Onder meer in art. 42 Guidelines on Childfriendly Justice.

³³ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 12*, The right of the child to be heard, CRC/C/GC/12, par. 36.

³⁴ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 12*, The right of the child to be heard, CRC/C/GC/12, par. 36.

³⁵ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 12*, The right of the child to be heard, CRC/C/GC/12, par. 36.

³⁶ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 12*, The right of the child to be heard, CRC/C/GC/12, par. 37.

³⁷ Art. 1:250 BW.

aan de hand van de inhoud van het conflict. In het merendeel van de zaken wordt een advocaat benoemd omdat deze het kind dan ook eventueel in rechte zal kunnen vertegenwoordigen. Dat is immers ook een mogelijke taak van de bijzondere curator. De vraag is of deze deskundigheid voldoet in alle gevallen. Mede naar aanleiding van het onderzoek naar het functioneren van de bijzondere curator door de Kinderombudsman in 2012 is deze rechtsfiguur meer voor het voetlicht gebracht (Van der Bijl et al., 2012). Vooral is er een groeiende aandacht gekomen voor de positie en de deskundigheid van de bijzondere curator. Zijn taak is om het kind te vertegenwoordigen, wat betekent de visie van het kind voor het voetlicht brengen, maar tevens de belangen van het kind te onderzoeken en daarover te adviseren aan de rechter. De vraag of een gedragsdeskundige in bepaalde probleemgevallen, zoals een conflictueuze scheiding, niet een betere keuze zou zijn dan een advocaat, heeft geleid tot een onderzoek van de Raad voor de Rechtspraak bij de rechtbank Zeeland-West-Brabant, dat in 2015 is gestart. In dit onderzoek dat ruim een jaar heeft geduurd, zijn in een aantal zaken een bijzondere curator benoemd met een gedragsdeskundige achtergrond. Deze pilot is er op gericht om te onderzoeken of de inzet van een gedragsdeskundige, zoals een psycholoog of een orthopedagoog, als bijzondere curator³⁸ in problematische scheidingssituaties zal kunnen leiden tot beter geïnformeerde rechters en tot een verbetering van het welzijn van het betrokken kind. Daarbij zal een vergelijking worden gemaakt met zaken waarin een advocaat als bijzondere curator is betrokken. Het tweede deel van het onderzoek betreft een effectrapportage, waarvan de uitkomst belangrijk zal zijn voor de keuze van de deskundigheid van de bijzondere curator. Eind 2016 worden de resultaten verwacht.

Verder werkt er momenteel landelijk een breed samengestelde zogenaamde task force aan het opstellen van een heldere regeling om de positie van de bijzondere curator te verbeteren en verduidelijken.

3. MULTIDISCIPLINAIRE SAMENWERKING

Na bespreking van de juridische gevolgen van gezinsproblematiek ten gevolge van een scheiding zal ik in deze paragraaf ingaan op het belang en de noodzaak van het introduceren van het gedragsdeskundig perspectief binnen de juridische constellatie door het ontwikkelen van een vorm van *multidisciplinaire rechtspraak*. Voor dit nieuwe concept van rechtspraak zie ik met name goede mogelijkheden in de complexe scheidingssituaties. Daarbij maak ik geen onderscheid tussen formele samenlevingsvormen, die door de rechter moeten worden beëindigd, en andere vormen van samenleven, waarbinnen kinderen zijn geboren. Uit onderzoek is gebleken dat het betrekken van kinderen in zaken als echtscheiding vanuit gedragsdeskundig perspectief belangrijk kan zijn; enerzijds zullen de beslissingen die worden genomen, waardevoller zijn omdat de visie van het kind heeft meegewogen terwijl anderzijds de eigenwaarde van het kind wordt versterkt indien het kind mag meepraten (Cashmore, 2011: 515-520; Mannion, 2007: 405-420; Warshak, 2003: 373-384).

Geconcludeerd kan worden dat er een evenwicht noodzakelijk is tussen het recht van het kind op betrokkenheid in een procedure, dat om een juridische benadering

³⁸ In het onderzoek wordt gesproken van 'kindercoach'.

vraagt én de bescherming van de ontwikkeling van het kind, dat meer vanuit een pedagogisch en psychologisch perspectief dient te worden benaderd. Een juridische basis hiervoor is ook te vinden in de “Guidelines on Childfriendly Justice” waarin multidisciplinaire samenwerking tussen professionals die met kinderen werken expliciet is opgenomen onder hoofdstuk IV, paragraaf 5. In dit hoofdstuk wordt gepleit voor het invoeren van kindvriendelijke elementen, die vóór, tijdens en na een juridische procedure zouden moeten gelden. Verder vormt ook General Comment 14 dat een toelichting geeft op artikel 3 IVRK, waarin het belang van het kind centraal staat, een grondslag om in een multidisciplinaire samenwerking de beslissingen in aangelegenheden die een kind aangaan, te nemen³⁹. Gedurende het scheidingsproces zijn er meerdere momenten waarop beide disciplines onlosmakelijk met elkaar zouden moeten worden verbonden. Ik beschrijf deze.

Voorafgaand aan een scheiding zal het gezin vrijwel altijd al enige tijd in een spanningsvolle situatie verkeren. In deze periode zal het kind, ongeacht zijn leeftijd, de invloed van de gezinsproblematiek reeds ervaren (Fischer & De Graaf, 2001, 138-163). De mate waarin de gevolgen voor het kind merkbaar zijn, zal afhankelijk zijn van meerdere factoren die zowel risicovol als beschermend kunnen zijn. Zonder hier nader op in te gaan, noem ik enkele categorieën. Het kan gaan om kindspecifieke factoren zoals intelligentie of mogelijke beperkingen van het kind; factoren die in het gezin als geheel spelen, zoals werkeloosheid van de ouders; ook omgevingsfactoren kunnen van invloed zijn op de mate waarin de gezinsproblematiek doorwerkt in de ontwikkeling van het kind (Van der Put, Assink, Bindels, Stams & De Vries, 2003). Belangrijk kan de mate van ondersteuning zijn door vrienden en door een ruimer familiaal netwerk zoals grootouders (Kinderombudsman, 2016: 31 e.v.).

In deze fase zou een hulpverleningstraject ondersteunend kunnen zijn voor het gezin als geheel en voor het kind in het bijzonder. Het probleem dat ik hierbij signaleer is dat in deze fase het meestal zo is dat de problemen nog niet naar buiten komen, waardoor hulpverlening van deskundigen geen optie zal zijn. Leerkrachten op school en leidsters bij de kinderdagverblijven zouden mogelijke signalen kunnen doorzetten naar de hulpverlening. Hoewel er in deze fase wellicht nog geen juridische stappen worden gezet, is het zeker belangrijk dat eventuele hulpverleners ook bekend zijn met de juridische aspecten van de scheiding en in verbinding staan met juristen die in het familierechtelijke proces een rol zullen kunnen vervullen. Ik denk daarbij aan de advocaten en de mediators. De ketenpartners in het familierechtelijke proces zijn vaak gericht op hun eigen stukje in het proces en hun eigen deskundigheid in plaats van op de bescherming van het kind in het gehele proces. Multidisciplinair overleg vanuit de hulpverlening is in deze fase al noodzakelijk wat mogelijk een de-escalerende effect kan hebben op de relatie tussen de ouders.

Zodra het proces in gang is gezet en de juristen door de ouders betrokken zijn, lopen er twee gescheiden trajecten: het juridische en mogelijk nog een begeleidingstraject ter ondersteuning van het gezin vanuit het hulpverleningsidee. Samenwerking is er vrijwel nooit. De advocaten hebben hun stellingen betrokken waarbij zij het behartigen van de belangen van hun cliënt, één van de ouders, als belangrijkste doelstel-

³⁹ VN-Comité voor de Rechten van het Kind, *General Comment 14*, on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration, 29 mei 2013, CRC/C/GC/14, par. 47, 64, 76 en 94.

ling zien. Uit het empirische deel van mijn onderzoek naar de betrokkenheid van het kind bij het opstellen van de ouderschapsregeling na de scheiding blijkt dat er ook advocaten zijn die zich bewust zijn van het nut en de wenselijkheid van samenwerking met gedragsdeskundigen om op deze wijze het belang van het kind beter te kunnen behartigen (Smits, 2015; 1). Deze advocaten laten dan het ouderschapsplan opstellen door een gedragsdeskundige. Zij lopen daarbij echter aan tegen een financieel probleem. De ouders zullen immers beide deskundigen moeten betalen. In Nederland kunnen ouders voor door de overheid gefinancierde rechtshulp in aanmerking komen. In dat geval zullen de betrokken advocaten een vast bedrag per scheiding ontvangen. Afhankelijk van hun inkomen zullen zij dan een eigen bijdrage dienen te betalen. Zij kunnen dan geen uurtarief hanteren. In deze zaken zal een samenwerking tussen de advocaat en de gedragsdeskundige geen reële optie zijn omdat ouders niet over de nodige financiële middelen zullen beschikken om beide deskundigen te betalen. Uit mijn onderzoek is gebleken dat er enkele idealistische advocaten bereid zijn om hun verdiensten te delen met de betrokken gedragsdeskundige. In maart 2016 is een rapport van de Kinderombudsman verschenen dat ziet op de zogenaamde ‘kindvriendelijke’ advocaat (Kinderombudsman, 2016). Naar aanleiding van een onderzoek dat is verricht onder meer onder direct betrokkenen bij de scheiding, waaronder ouders en kinderen, worden aanbevelingen gedaan om in (complexe) scheidingen de advocaat meer vanuit het belang van het kind de procedure te laten voeren. Het gebeurt nog te vaak dat de advocaat een escalerende rol vervult, wat een negatief effect kan hebben op het welzijn van het kind. De kinderen in dit onderzoek gaven aan dat zij graag zouden zien dat de advocaat een ‘gezinsadvocaat’ zou zijn.

Een volgend moment om een vorm van multidisciplinaire samenwerking te organiseren is bij de mogelijke benoeming van een vertegenwoordiger voor het kind. Dat zal zijn in die situaties waarin het kind ernstig in de knel zit tussen beide ouders en mogelijk met loyaliteitsproblemen kampt. Dan zal eerder aan een gedragsdeskundige kunnen worden gedacht dan aan een jurist vanwege de gezinsproblematiek die op de achtergrond blijft spelen en waarin het kind verstrikt kan raken. Deze vertegenwoordiger zal het kind kunnen ondersteunen in zijn participatiemogelijkheid binnen het gehele proces en daarbij de balans tussen participatie en bescherming in de gaten kunnen houden. Tevens zal hij de rechter, die een beslissing zal moeten nemen over de vraag in hoeverre de visie van het kind kan bijdragen aan de beoordeling van de inhoud van de zaak, kunnen voorlichten over de rijpheid van het kind. Ook zal deze vertegenwoordiger, los van zijn deskundigheid, dienen te worden toegelaten in de procedure om het kind te kunnen vertegenwoordigen. Daarmee zal wellicht het karakter van de zitting wijzigen aangezien de gedragsdeskundige geen juridische status heeft. In mijn visie hoeft dit geen onwenselijke ontwikkeling te zijn, indien het perspectief op het kind hiermee breder kan worden. Het gaat immers om beslissingen die het ontwikkelingsperspectief van het kind raken.

Hiermee wordt de focus van de zitting op (de belangen van) het kind gericht in plaats van op (de belangen van) de ouders met hun advocaten.

Indien de rechter onvoldoende is voorgelicht over de inhoud van de zaak kan een organisatie die vanuit de kindbescherming werkt mogelijk een nader onderzoek

doen en de rechter daarover informeren en adviseren. Ook hier zullen maatschappelijk werkers en gedragsdeskundigen zich nader verdiepen in de gezinsproblematiek om een advies te kunnen geven dat recht doet aan het belang van het kind.

Last but not least... de rechter zal zich niet enkel moeten laten adviseren, maar met name in de problematische zaken zal naast de rechter de gedragsdeskundige onderdeel dienen uit te maken van de rechtbank in een vorm van *multidisciplinaire rechtspraak*. Deze samenwerking, waar bij beide deskundigheden in gelijke mate vertegenwoordigd zullen zijn, zal leiden tot beslissingen waarbij het belang van het kind vanuit het ontwikkelingsperspectief leidend zal zijn. Tijdens de zitting maar zeker ook in de raadkamer zullen beide deskundigen vanuit hun perspectief de norm van het belang van het kind kunnen beoordelen. Hier zullen de ‘communicerende criteria’, waarover ik eerder sprak, vanuit beide perspectieven zichtbaar worden en bijdragen aan een op het kind gerichte, persoonlijke, beslissing. De vraag is wat noodzakelijk is om tot deze nieuwe vorm van rechtspraak te komen. Ik denk dat bewustwording van de noodzaak tot samenwerking in bredere verbanden daaraan ten grondslag ligt. Maar het is de kunst om over de eigen muur te kijken en een brug te slaan naar andere disciplines.

4. ESSENTIE

In essentie is mijn visie eenvoudig; om het recht van het kind te kunnen waarborgen om als persoon te worden aangemerkt in een juridische procedure waarin zijn belangen op de voorgrond staan, zal er een balans moeten bestaan tussen zijn belang bij bescherming en een positieve ontwikkeling én zijn recht op deelname en medezeggenschap. Hiertoe is het doorbreken van de monopoliepositie van de jurist in de scheidingsprocedure en het aangaan van een gelijkwaardige verbinding met de gedragsdeskundige een noodzakelijke vereiste.

REFERENTIES

- Amato, P.R. (2000). The Consequences of Divorce for Adults and Children, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Amato, P.R. (2001). Children of Divorce in the 1990s: An Update of the Amato and Keith (1991) Meta-Analysis, *Journal of Family Psychology*, 15, nr. 3, 355-370.
- Amato, P.R. (2010). Research and Divorce: Continuing Trends and New Developments, *Journal of Marriage and the Family*, nr. 3, 650-667.
- Amato, P.R. & Keith, B. (1991). Parental Divorce and Adult Well-Being: A Meta-Analysis, *Journal of Marriage and the Family*, 53, nr. 1, 43-58.
- Amato, P.R. & Cheadle, J. (2005). The Long Reach of Divorce: Divorce and Child Well-Being Across Three Generations, *Journal of Marriage and the Family*, 67, 191-206.
- Cashmore, J. (2011). Children’s participation in family law decision-making: Theoretical approaches to understanding children’s views, *Children and Youth Services Review*, 33(4), 515-520.
- Detrick, S. (1999). *A commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*, (diss. VU) Kluwer Law International: Dordrecht; 91 e.v.

- Dronkers, J. (1997), Zoals de ouden zongen piepen de jongen. Intergenerationele overdracht van de kans op scheiding in Nederland, *Mens en Maatschappij*, 72, 149-165.
- Dronkers, J. (1999), The Effects of Parental Conflicts of Divorce on the Well-Being of Pupils in Dutch Secondary Education, *European Sociological Review*, 15, 195-212.
- Dronkers, J. & Härkönen, J. (2008). The intergenerational Transmission of Divorce in Cross-National Perspective: Results from the Fertility and Families Surveys, *Population Studies*, 62:273-88.
- Emery, R.E. (2004). *The Truth about Children and Divorce*, New York: PLUME Penguin Group.
- Fischer, P.M. & De Graaf (2001). Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen: negatieve gevolgen of schijnverbanden?, *Sociale Wetenschappen*, 44, 138-163.
- Hendriks, A. & Van Leuven, C. (2006). *Kind in bemiddeling*, Amsterdam: SWP.
- Hodgkin, R. & Newell, P. (2007). *Implementation handbook for the Convention on the Rights of the Child*, Revised Edition, Genève: UNICEF, 129.
- Kinderombudsman (2016). *Verkenning naar de kindvriendelijke advocatuur. Een onderzoek naar de rol van de advocaat als preventieve schakel bij (v)echtscheidingen*, nummer KOM 010/2016.
- Lansdown, G. (2005). *The evolving capacities of the child*, Unicef Innocenti Research Centre, United Nations Children's Fund (UNICEF).
- Mannion, G. (2007) Going spatial, going relational: Why listening to children and children's participation needs reframing, *Discourse: studies in the cultural politics of education*, 28(3), 405-420.
- Mortelmans, D. (2002). De gevolgen van echtscheiding op latere leeftijd, in: *Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, Ouderen en Relaties*, Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen. 37-54.
- Roelants, V. (2003-2004). *Kinderen van de Scheiding. Een kwalitatief onderzoek naar de invloed van een ouderlijke scheiding op adolescenten*, Katholieke Universiteit Leuven.
- Smits, V.M. (2015; 1) *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan*, (diss. TiU) Apeldoorn/Antwerpen: Maklu.
- Smits, V.M. (2015; 2). Formele handelingsbekwaamheid minderjarige aangescherpt?, *EB* afl. 11/12 2015.
- Teyber, E. (2009). *Kind van gescheiden ouders. Kind van de rekening?*, Amsterdam: Ambo, 202-204.
- Van der Bijl, N., Van den Dongen, M.E., Van der Vreeburg-Laan, E.J.M. (2012). *De bijzondere curator, een lot uit de loterij?*, Rapport Kinderombudsman.
- Van der Put, B., Assink, M., Bindels, A., Stams, G.J. & De Vries, S. (2003). *Effectief vroegtijdig ingrijpen. Een verkennend onderzoek naar effectief vroegtijdig ingrijpen ter voorkoming van ernstig delinquent gedrag*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Wallerstein, J.S. & Blakeslee, S. (1989), *Nieuwe kansen. Mannen, vrouwen en kinderen tien jaar na de scheiding*, Amsterdam: Uitgeverij het Spectrum BV.
- Warshak, R.A. (2003). Payoffs and pitfalls of listening to children, *Family relations*, 52(4), 373-384.
- Zill, N., Morrison, D.R. & Coiro, M.J. (1993). Long-Term Effects of Parental Divorce on Parent-Child Relationships, Adjustment, and Achievement in *Young Adulthood*, *Journal of Family Psychology*, Vol. 7, No. 1, 91-103